

تهران، بابک، ۱۳۵۷، ص ۸۷.

19. Avery, P., Hambly, G., Melville, C. (eds.), *The Cambridge History of Iran*, vol. 7, 1991, p.
20. Seton-Watson, H., *Nation and State, An Enquiry into the Origin of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder, Westview Press, 1977, p.5.
21. Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983, p.15.
22. Connor, W., "A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group", *Ethnic and Racial Studies*, vol. I, no. 4, p.381.
23. Anderson, B., *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 3rd print, London, Verso, p.16.
24. Connor, W., "A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group,...", *op.cit.*
25. Stalin, J., *Marxism and the National Question*, New York, International Publishers, 1935, cited in Connor, W., *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, New Jersey, Princeton University Press, 1984, p.121.
26. Anderson, B., *op. cit.*, p.15.
27. *Ibid.*
28. Andrews, P., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, 1989, pp.17-18.
29. Oscanyan, C., *The Sultan and His People*, vol. 2, New York, Derby & Jackson, 1857, p.409, cited in: Davidson, R., "Nationalism as an Ottoman Problem

- and the Ottoman Response", in Haddad, W.W. and Coshenwald, W. (ed.), *Nationalism in a Non-Nation State*, Columbus, Ohio State University Press, 1977, p.34.
۳۰. صفی‌علیشاه؛ زبده الاسرار، تهران، نشر صفی‌علیشاه، ۱۳۴۱، ص ۳۶۳. ملت در این جا به معنای دین و آیین استعمال شده است. در قرآن مجید در سوره آل عمران ترکیب «ملت ابراهیم» به معنای «آیین ابراهیم» به کار رفته است [مترجم].
31. Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964, p.197.
32. Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford University Press, 1962, p.330.
33. Davidson, R., *op. cit.*, p.33.
34. "Napoleon à Nasser-ed-din Schah, Palais de Tuilerie, 12 Avril 1858", in: Nateq, H., *Iran dar Rah-yabi-ye Farhangi, 1834-1848*, London, Payam, 1988, p.142.
35. Nateq, H., *op. cit.*, p.257.
۳۶. مشیری، محمد؛ شرح مأموریت آجودانباشی، تهران، نشر اشرفی، ۱۳۵۶، ص ۲۲۶.
۳۷. همان، ص ۳۴۲.
۳۸. آدمیت، فریدون؛ فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت، تهران، نشر سخن، ۱۳۴۰، ص ۱۸۶.
۳۹. همان.
۴۰. مستشارالدوله؛ رساله موسوم به یک کلمه، چاپ پاریس، بی‌نا، بی‌تا، ص ۱۴.
۴۱. همان، ص ۳۹.
۴۲. همان، ص ۸.
۴۳. همان، ص ۱۲.
۴۴. مستشارالدوله به ولیعهد شاهزاده مظفرالدین، به نقل از: ناظم‌الاسلام

- کرمانی در تاریخ بیداری ایرانیان، چاپ جدید، تهران، نشر آگه و نوین، ۱۳۶۲، صفحات ۱۷۶ - ۱۷۷.
۴۵. آدمیت، فریدون؛ پیشین، ص ۱۹۷.
۴۶. رحیمی، مصطفی؛ قانون اساسی ایران و اصول دموکراسی، چاپ سوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷، صفحات ۲۱۳ - ۲۲۲.
۴۷. صنیع الدوله؛ راه نجات، تهران، چاپ فاروس، ۱۲۸۶.
48. Kelekiar, D., *Turc-Francais Dictionnaire*, Istanbul, Mehran Matb'asi, 1911, p.122.
۴۹. صفائی، ابراهیم؛ رهبران مشروطه: صنیع الدوله، تهران، بی‌نا، ۱۳۴۳، ص ۵.
۵۰. حق دفع شر و قیام برضد ظلم، بی‌نا، بی‌تا، ص ۱۷.
۵۱. «ملت کیست و حقوقش چیست؟» شبنامه‌ای که در تاریخ دهم فروردین ۱۲۸۸ خورشیدی برابر با ۸ صفر ۱۳۲۷ قمری انتشار یافته و بعد در خاطرات م.م. شریف کاشانی در وقایع اتفاقیه در روزگار، جلد اول، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲، ص ۳۱۴ نقل شده است.
۵۲. مرامنامه جمعیت انقلابیون سوسیال ایران، تهران، مطبعه دولتی، بی‌تا، ص ۴.
۵۳. همان.
54. Hovanissian, R.G., *The Republic of Armenia*, vol. 1, Berkeley, University of California Press, 1971, pp.25-8.
55. Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, vol. 1, London, Macmillan, 1950, *op. cit.*, p.342.
56. Hovanissian, R.G., *op. cit.*, p.31.
57. *Ibid.*
58. *Ibid*, p.288.
59. Akçuroğlu, Y. (ed.), *Türk Yılı*, 1928, Istanbul, Yeni

Matba'eh, 1928, p.483.

۶۰. محمدامین رسول‌زاده به تقی‌زاده؛ مورخ ۲۵ اسفند ۱۳۰۲ خورشیدی برابر با ۱۵ مارس ۱۹۲۴ میلادی، مجله آینده، جلد چهارم، شماره‌های ۱ و ۲، ۱۳۶۷، صفحات ۵۷ تا ۵۹.
۶۱. برای مطالعه تفصیلی تاریخ آذربایجان روس نگاه کنید به:
 Kazemzadeh, F., *The Struggle for Transcaucasus (1917-1921)*, New York, Philosophical Library, 1951.
 Swietochowski, T., *Russian Azerbaijan 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
 Sumbatzadeh, A.S. *Azerbaidzhanskaia Istoriografia XIX-XX vekov*, Baku, 'Elm, 1987. Altstadt, A., *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, Hoover Institute Press, 1992.
۶۲. جمهوری آذربایجان (جمهوری سوسیالیستی اتحاد جماهیر شوروی، تا ۱۹۹۱) ۸۶۶۰۰ کیلومتر مربع وسعت دارد. برابر با آمار سال ۱۹۸۹ میلادی، جمعیت آذربایجان شوروی ۷۰۲۹۰۰۰ نفر بوده است که هفتاد و پنج درصد این تعداد آذربایجانی بوده‌اند. نگاه شود به: آمار اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی، سال ۱۹۸۹، مسکو، نشر نووستی، ۱۹۸۹ (۱۳۶۸ خ).

فصل دوم

۱. مخبرالسلطنه هدایت، حاجی مهدی قلی؛ خاطرات و خطرات، چاپ سوم، تهران، نشر زوار، ۱۳۶۱، ص ۱۴۳.
۲. شش طبقه رأی دهنده عبارت بودند از: شاهزادگان قاجار، علماء و ملایان، اعیان، تجار، مالکان و کسبه.
۳. کسروی، احمد؛ تاریخ مشروطه ایران، جلد اول، چاپ چهاردهم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷، ص ۲۲۴.
۴. تقی‌زاده، حسن؛ خطابه: تاریخ اوایل انقلاب و مشروطه ایران، تهران، باشگاه

- مهرگان، ۱۳۳۸، ص ۴۶.
۵. احتشام‌السلطنه که رئیس مجلس بود، از دیدار خود با شاه، در خاطراتش به تفصیل یاد می‌کند و اظهار می‌دارد که شاه از امضای متمم قانون اساسی نگران بود. نگاه کنید به: احتشام‌السلطنه؛ خاطرات، چاپ دوم، تهران، زوّار، ۱۳۶۷، صفحات ۶۱۰ - ۶۱۱.
 ۶. کسروی، احمد؛ تاریخ مشروطه ایران، پیشین، ص ۱۶۵.
 ۷. ناطق، هما؛ «انجمن‌های شورایی در انقلاب مشروطه»، مجله الفبا، شماره ۴، پاریس، ۱۳۶۲، ص ۵۵.
 8. *F.O. 371/301, Spring Riceto Grey, 27 May 1907.*
 9. *Ibid.*
 ۱۰. «ما را چه باید کرد؟» انجمن، سال دوم، شماره ۲۹، مورخ ۱۶ خرداد ۱۲۸۷ خورشیدی برابر با ۶ ژوئن ۱۹۰۸ میلادی.
 ۱۱. جریده ملی، سال اول، شماره اول، ۲۶ مهر ۱۲۸۵ خورشیدی برابر با ۱۹ اکتبر ۱۹۰۶ میلادی.
 ۱۲. احتشام‌السلطنه؛ پیشین، ص ۵۹۴.
 ۱۳. ناطق، هما؛ پیشین.
 ۱۴. آدمیت، فریدون؛ فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطه ایران، تهران، نشر پیام، ۱۳۵۴، ص ۳۴.
 ۱۵. برای نمونه نگاه کنید به: انجمن، شماره ۶۶، مورخ ۲۷ فروردین ۱۲۸۶ خورشیدی برابر با ۱۷ آوریل ۱۹۰۷ میلادی.
 ۱۶. کسروی، احمد؛ پیشین، صفحات ۲۱۴ - ۲۱۵.
 ۱۷. همان، صفحات ۵۸۴ - ۵۸۶. انجمن، هم این اعلامیه را چاپ کرد هرچند بین متن انجمن با آنچه که کسروی چاپ کرده اختلافاتی دیده می‌شود. نگاه کنید به: انجمن، شماره ۳۰، مورخ ۲۱ خرداد ۱۲۸۷ خورشیدی برابر با ۱۱ ژوئن ۱۹۰۸ میلادی.
 ۱۸. انجمن، شماره ۳۱، مورخ ۲۳ خرداد ۱۲۸۷ خورشیدی برابر با ۱۳ ژوئن ۱۹۰۸ میلادی.
 ۱۹. ملک‌زاده؛ تاریخ انقلاب مشروطه ایران، جلد چهارم، چاپ دوم، تهران،

- نشر علمی، ۱۳۶۳، صفحه ۷۰۶ و صفحات ۷۴۸ - ۷۶۰. نگاه کنید به:
- کسروی، احمد؛ تاریخ مشروطه ایران، صفحات ۶۳۱ - ۶۵۷.
۲۰. نامه سرگشاده به نخست‌وزیر، مشیرالسلطنه، بایگانی هلند، بایگانی
نماینده‌گی هلند در تهران، امور سیاسی، مورخ ۴ تیرماه ۱۲۸۷
خورشیدی برابر با ۲۵ ژوئن ۱۹۰۸ میلادی.
۲۱. ملک‌زاده؛ پیشین، ص ۹۳۶ - ۹۳۷.
۲۲. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۲۳۶.
۲۳. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۲۱۶.
۲۴. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۳۵۵. متن ترجمه انگلیسی از آبراهامیان، ایران
بین دو انقلاب، نشر دانشگاه پرینستون، ۱۹۸۲ (۱۳۶۱ خ)، ص ۹۸، نقل
شده است.
۲۵. ملک‌زاده؛ پیشین، ص ۹۳۷.
۲۶. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۶۷۶.
۲۷. ملک‌زاده؛ پیشین، ص ۹۶۹.
۲۸. تلگراف از تهران به تبریز، مورخ ۲۶ اردیبهشت ۱۲۸۸ خورشیدی برابر با
۲۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ قمری به نقل از شریف کاشانی، پیشین، ص ۳۰۸.
۲۹. همان مأخذ، ص ۹۴۳. همچنین نگاه کنید به: مخبرالسلطنه، پیشین، ص ۱۷۴.
۳۰. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۶۲۸.
۳۱. نامه انجمن سعادت به وزیر امور خارجه هلند، بایگانی هلند، بایگانی
نماینده‌گی هلند در تهران، امور سیاسی، مورخ ۲۴ تیرماه ۱۲۸۸ خورشیدی
برابر با ۱۵ ژوئیه ۱۹۰۹ میلادی.
۳۲. کسروی، احمد؛ پیشین، ص ۷۲۶.
۳۳. حسین آقافشنگچی؛ خاطرات، به نقل از رضازاده ملک در:
حیدرخان عمواغلی، تهران، نشر روزبه، بدون تاریخ، ص ۱۴۵.
۳۴. طاهرزاده، بهزاد؛ قیام آذربایجان در انقلاب مشروطه ایران، تهران، نشر
اقبال، ۱۳۴۲، ص ۴۵.
۳۵. تعدادی نامه جالب که بین سوسیال دموکرات تبریزی چلنگریان و
کارل کائوتسکی (Carl Kautsky) رد و بدل شده به خوبی روشن

- می‌کند که سوسیال دموکرات‌های ایرانی تصور می‌کرده‌اند که باید خود را با انقلاب مشروطه تطبیق دهند. این نامه‌ها روشن‌گر مرحله ابتدایی تحول مفاهیم سیاسی و برخوردهای اجتماعی است که در آن روزگاران در زندگی سیاسی ایرانیان سهم مهمی داشته‌اند. (بایگانی مؤسسه بین‌المللی تاریخ اجتماعی در آمستردام). همچنین نگاه شود به: «اسناد تازه درباره‌ی گروه سوسیال دموکرات تبریز»، مجله‌ی دنیا، دوره‌ی ۱۲، شماره ۴، زمستان ۱۳۵۰. و نیز کامبخش: «درباره سوسیال دموکراسی انقلابی»، همان مأخذ، دوره‌ی ۳، شماره ۲، تابستان ۱۳۴۱.
۳۶. برای جزئیات رجوع شود به: ر. رضائی؛ سیاست خارجی ایران (۱۵۰۰ - ۱۹۴۱)، نشر دانشگاه ویرجینیا، ۱۹۶۶، صص ۸۸ - ۹۴. و نیز رجوع شود به: شیخ‌الاسلامی، سیمای احمدشاه قاجار، ج ۱، ص ۵۵ به بعد [مترجم].
37. F.O. 371/956, Annual Report on Persia, 1909, p.8.
۳۸. برای جزئیات مطالعه درباره احزاب سیاسی در ایران نگاه شود به: اتحادیه، منصوره؛ پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۱.
39. Atabaki, T., "Two Programmes of the Communist Movement in Khorasan in the Early 1920's", *Utrecht Papers on Central Asia*, Utrecht, University of Utrecht, 1987, p.146.
- و نشر فارسی آن در فصلنامه گفتگو، شماره ۱۱، بهار ۱۳۷۵، صص ۱۲۶ - ۱۳۸.
۴۰. رائین، اسماعیل؛ حیدرخان عمو اوغلی، جلد دوم، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۸، ص ۲۶۵.
۴۱. دنیا، دوره ۴، شماره ۳، پائیز ۱۳۴۲، ص ۸۹.
۴۲. نامعلوم؛ «سند ناشناخته درباره حزب سوسیال دموکرات ایران»، دنیا، دوره هفتم، شماره ۲، تابستان ۱۳۴۵، صفحات ۹۹ تا ۱۰۳.
۴۳. برای مطالعه جزئیات تشکیل «همت» و نهضت اولیه سوسیال دموکرات ایران رجوع شود به:

- Ravasani, S., *Sowjetrepublik Gilan: Die Sozialistische Bewegung in Iran Seit Ende des 19JH. bis 1922*, Berlin (بی‌نا، بی‌تا)
۴۴. نامه پیلوسیان به تقی‌زاده، به نقل ایرج افشار در: اوراق تازه‌یاب مشروطیت، تهران، نشر جاویدان، ۱۳۵۹، ص ۲۲۸.
۴۵. محمود محمود، به عنوان مؤسس این حزب، در خاطرات خود از این هشت نفر نام می‌برد. نگاه کنید به: فریدون آدمیت؛ فکر آزادی، پیشین، ص ۳۳۴.
۴۶. پیلوسیان به تقی‌زاده، مورخ ۱۲۸۹ خورشیدی به نقل از: ایرج افشار، اوراق تازه‌یاب مشروطیت، پیشین، ص ۲۲۰.
۴۷. کاوه، دوره سوم، شماره ۲۹ - ۳۰، ۲۷ تیر ۱۲۹۷ خورشیدی برابر با ۱۵ ژوئیه ۱۹۱۸ میلادی، صفحات ۶ تا ۸. ملک‌الشعراء بهار، از پیشروان دموکرات‌ها تعداد وکلای دموکرات مجلس را ۲۸ نفر ذکر می‌کند. نگاه کنید به: ملک‌الشعراء بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ج اول، تهران، چاپ جیبی، ۱۳۵۷، ص ۹.
48. Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, op. cit., p.103.
۴۹. مرامنامه فرقه سیاسی دموکرات ایران (عامیون)، چاپ چهارم، تهران، مطبعه دولتی، ۱۲۹۰.
۵۰. ایران نو، سال اول، شماره ۱۳۴.
51. Browne, E.G., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1914, pp.27-153.
52. *Ibid*, p.52.
۵۳. آدمیت، فریدون؛ فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطه ایران، پیشین، صفحات ۹۶ تا ۹۷.
۵۴. رسول‌زاده، تنقید فرقه اعتدالیون یا اجتماعیون اعتدالیون، تهران، فاروس، ۱۲۸۹.
55. Abrahamian, E., *Iran Between Two Revolutions*, op. cit., p.102.

۵۶. برای تفصیل قضیه اولتیماتوم نگاه کنید به: کسروی، احمد؛ تاریخ هجده ساله آذربایجان، مجلد اول، چاپ نهم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷، صفحات ۲۳۵ تا ۲۴۰.
۶۱. کاوه، پیشین، صفحات ۹ تا ۱۰.
۶۲. برای تفصیل این زد و خوردهای قومی و قبیله‌ای نگاه کنید به: کسروی، احمد؛ تاریخ هجده ساله آذربایجان، مجلد دوم، چاپ نهم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۷، صفحات ۶۷۱ تا ۷۸۳.
۶۳. همین مأخذ، ص ۶۷۴.
۶۴. آگاهی، عبدالحسین: «شصت سال از تاریخ تأسیس حزب کمونیست ایران گذشت»، دنیا، شماره سوم، ۱۳۵۹، صفحات ۴۸ تا ۴۹.
۶۵. دنیا، سال دوازدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۵۰، صفحات ۱۰۱ تا ۱۰۹.
۶۶. همان، ص ۱۰۶.
67. *Proclamation and Irreversible Proposals of the Khorasan Provincial Committee, for the English translation see: Atabaki, T., op. cit., pp.151-6.*
68. Lenin, V., "The Right of Nations to Self-determination", in: *Selected Writings*, Moscow, Progress Publishers, 1966, p.350.
۶۹. تا همین اواخر، اعتقاد عمومی بر این بود که دومین کنگره حزب کمونیست ایران در ارومیه برگزار شده است. اما براساس نوشته کمونیست قدیمی و رهبر حزب توده، احسان طبری، که خاطراتش اخیراً به چاپ رسیده است، محل برگزاری این کنگره ارومیه نبود بلکه شهر رُستف (Rostov) بود که در نزدیکی دریای آرف (Azov) قرار دارد و آن موقع جزء اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی بود. نگاه کنید به: طبری، احسان: کژ راه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶، ص ۱۷.
۷۰. «برنامه حزب کمونیست ایران»، دنیا، مجلد اول، شماره ۴، ۱۳۴۰، ص ۱۱۸.
71. Lewis, B., *op. cit.*, p.338.

72. Mehmet Amin, *Türkçe Şirler*, 1897, cited in Lewis, B., *op. cit.*, p.337. The name Turk, in Turkish usage, as well as in Persian, had always connoted a barbarian, robber, plunderer, vagabond and an ignorant person. See: Steingass, F., *Persian - English Dictionary*, 6th impression, London, Routledge and Kegan Paul, 1977, p.296.
73. Akçuroğlu, Y., *Üç Terz-i Siyaset*, Cairo, Matba'eh-i Qadr, 1909, pp.11-12.
74. Akçuroğlu, Y., (ed.), *Türk Yılı*, 1928, Istanbul, Yeni Metba'a, 1928, p.396.
75. Lewis, B., *op. cit.*, p.343.
76. *Ibid.*, p. 344.
77. *Ibid.*, p. 345.
78. Gökalp, Z., *Türkçülük Esaslari* (The Principles of Turkism), Leiden, Brill, 1968, p. 17.
79. *Ibid.*
۸۰. کسروی، احمد؛ تاریخ هجده ساله آذربایجان، مجلد دوم، پیشین، ص ۷۴۹.
۸۱. همان.
۸۲. ملک‌زاده، پیشین، ص ۹۵۹.
۸۳. بدون نام مؤلف، شرح حال شیخ محمد خیابانی، برلین، ایرانشهر، ۱۳۰۵. صفحات ۲۳ تا ۲۹. همچنین نگاه کنید به: آذری، قیام شیخ محمد خیابانی، چاپ چهارم، تهران، صفی‌علیشاه، ۱۳۵۴، ص ۱۰.
۸۴. کسروی، احمد؛ پیشین، صفحات ۶۷۵ تا ۶۷۶.
۸۵. مذاکرات مجلس، ۳ اسفند ۱۲۸۹.
۸۶. همان.
۸۷. کسروی، احمد، پیشین، ص ۶۷۸.
۸۸. همان. صفحات ۶۸۶ تا ۷۰۴.